

Włodzimierz Rostocki

"Response Effects in Surveys : A Review and Synthesis", Seymour Sudman, Norman M. Brandburn, Chicago 1974 : [recenzja]

Przegląd Socjologiczny Sociological Review 30, 393-397

1978

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

- wskazania sposobów identyfikacji przyczyn braku wiarygodności,
- opracowania zasad i sposobów ich pomiarów,
- ustalenia, jakie są optymalne kierunki i sposoby usuwania przyczyn lub minimalizacji ich konsekwencji,
- określenia sposobów ustalenia stopnia prawomocności wniosków ze względu na możliwe przyczyny błędów.

Oznaczałoby to zastąpienie wiedzy zdroworozsądkowej i mało klarownych intuicji wiedzą naukową opartą na pogłębionych studiach empirycznych.

Katarzyna Staszyńska

Seymour Sudman, Norman M. Bradburn, *RESPONSE EFFECTS IN SURVEYS. A REVIEW AND SYNTHESIS*, Chicago 1974 Aldine Publishing Company, ss. 257.

Jak wiadomo, proces uzyskiwania informacji za pomocą technik interogacyjnych jest niezwykle podatny na deformacje wywołane różnorodnymi czynnikami, z których najważniejsze związane są z cechami narzędzia (kwestionariusz wywiadu, ankieta wypełniana) oraz respondenta i ankietera. Znaczenie tego problemu dla wartości rezultatów badań socjologicznych jest doceniane przez metodologów, niestety często tylko w słownych deklaracjach, gdyż ilość miejsca poświęconego temu zagadnieniu w literaturze socjologicznej jest zaskakująco mała. Być może jest to spowodowane tym, że w socjologii brak jest wyraźnie sformułowanego stanowiska i metod, które pozwoliłyby te deformacje badać i mierzyć. Sprawą nie bez znaczenia jest chyba i to, że środowisko socjologiczne niechętnie reaguje na te próby metodologiczne, które starają się oszacować stopień pewności danych, gdyż wyniki każdej takiej próby podważają zaufanie do informacji osiągniętych w standardowych badaniach socjologicznych, wykorzystujących przede wszystkim kwestionariusz wywiadu i ankietę.

Do nielicznych prób w tej dziedzinie należy monografia S. Sudmana i N. M. Bradburna, którzy podejmują ten zaniedbany, a bardzo ważny dla wyraźnego określenia statusu socjologii jako nauki empirycznej problem.

Podstawowym celem monografii było ustalenie rodzaju i siły czynników występujących w procesie zbierania informacji za pomocą technik interogacyjnych, które negatywnie wpływają na odpowiedź respondenta powodując jej odchylenie od odpowiedzi prawdziwej (*true answers*). Wielkość odchylenia od odpowiedzi prawdziwej (hipotetycznie istniejącej), czyli rozmiar błędu odpowiedzi wywołanego jakimś specyficznym czynnikiem, autorzy określają terminem „efekt odpowiedzi” (*response effect*). Tak więc zdaniem S. Sudmana i N. M. Bradburna można mówić o *response effect* wywołanym niezrozumieniem pytania przez respondenta, o *response effect* wynikającym z próby podniesienia przez respondenta własnej wartości w oczach ankietera czy też spowodowanym błędami w przypominaniu. Może się również zdarzyć, że odpowiedź respondenta na pytanie jest zniekształcona przez kilka czynników, które działają łącznie w tym samym kierunku, np. błędnym przekazaniu przez ankietera treści pytania respondentowi, niezrozumieniem pytania i błędami w przypominaniu itp.

Cel, jaki stawiają sobie autorzy omawianej pracy, to nie tylko próba wskazania źródeł błędów odpowiedzi i ujawnienie mechanizmów ich powstawania.

Idą oni dalej i starają zaproponować takie teoretyczne ramy analizy interesującego ich problemu, które pozwoliłyby na oszacowanie rozmiaru i kierunku błędów odpowiedzi (*response effects*), a także na sformułowanie dyrektyw, których stosowanie umożliwi owe błędy zminimalizować lub wyeliminować w procesie zbierania socjologicznych informacji. Tej ostatniej zapowiedzi nie realizują jednak w pełni.

Omawiana praca oparta jest na rezultatach dokonanej przez autorów wtórnej analizy wyników badań surveyowych przeprowadzonych wcześniej w Stanach Zjednoczonych. Schemat użyty w analizie tych badań był bardzo rozbudowany i uwzględniał chyba wszystkie czynniki, które mogą negatywnie wpływać na jakość informacji uzyskiwanych w badaniach surveyowych. Zawierał on bowiem aż 46 zmiennych skoncentrowanych w trzech głównych grupach. Pierwszą i najobszerniejszą grupę stanowiły tzw. zmienne zadania (*task variables*) opisujące szereg cech narzędzia oraz sposoby i warunki jego stosowania, drugą — zmienne charakteryzujące rolę ankietera i jej wykonanie, zaś w skład trzeciej grupy zmiennych wchodziły cechy precyzujące rolę respondenta.

Wyróżnione w schemacie kodowania cechy pozwoliły wyczerpująco scharakteryzować badania surveyowe, a jednocześnie traktowane były przez autorów jako zmienne niezależne w większym lub mniejszym stopniu określające rozmiar *response effect*, który był w tym przypadku jedyną zmienną zależną.

W celu ilościowego oszacowania *response effects* i porównywania ich autorzy wprowadzili statystyczną relatywną miarę, zdefiniowaną jako stosunek różnicy między danymi uzyskanymi w surveyu a danymi zwalidowanymi do odchylenia standardowego obliczonego dla danych zwalidowanych:

$$RE = \frac{\text{dane uzyskane} - \text{dane zwalidowane}}{\text{odchylenie standardowe z danych zwalidowanych}}$$

Taką ogólną postać miał wzór stosowany do informacji uzyskanych za pomocą pytań o zachowania, gdyż w odniesieniu do tego typu pytań w wielu badaniach surveyowych dokonano sprawdzenia wiarygodności danych (walidacji) przede wszystkim poprzez odwołanie się do źródeł zewnętrznych: akt bankowych, rejestrów szpitalnych i lekarskich, rejestrów zatrudnienia, lub przez porównanie z badaniami, w których uzyskano wiarygodne dane. Oczywiście, w przypadku pytań o postawy możliwości takie nie istniały, dlatego autorzy dla tych pytań zaproponowali zmodyfikowaną wersję relatywnej miary *response effect*. Określono ją jako stosunek różnicy między ilością wyborów danej alternatywnej odpowiedzi na pytanie (kategorii kafeterii) uzyskanych od danej grupy respondentów (grupy wyróżnionej ze względu na wartość jednej z wyżej wspomnianych 46 zmiennych niezależnych) a średnią ilością wyborów danej alternatywnej odpowiedzi obliczoną dla całej zbiorowości badanej do odchylenia standardowego obliczonego ze średniej ilości wyborów tej odpowiedzi. Kryterium walidacji dla odpowiedzi na pytania o postawy stanowiła zatem średnia ilość wskazań respondentów na daną kategorię kafeterii pytania obliczona dla całej zbiorowości badanej.

Aby bliżej wyjaśnić zasady obliczania i interpretacji omówionych wyżej miar, wykorzystam przykład, którym posłużyli się w tekście autorzy. Przykład dotyczy pytania o postawy.

W badaniu, w którym chodziło o wyjaśnienie różnic w odpowiedziach udzielanych przez czarnych respondentów białym i czarnym ankieterom, kolejność kroków w obliczaniu *response effect* była następująca. Średnią wskazań na daną

kategorię kafeterii pytania dla całej zbiorowości respondentów obliczono sumując odpowiedzi udzielane przez czarnych respondentów białym i czarnym ankierom i dzieląc otrzymaną wielkość przez liczebność badanej zbiorowości. Relatywny *response effect* znaleziono ustalając różnice między ilością wskazań na daną kategorię odpowiedzi na pytania zadane przez czarnych ankierów (lub białych) a obliczoną wyżej średnią i dzieląc otrzymaną różnicę przez wielkość odchylenia standardowego obliczonego ze znanej już średniej. Postępując w analogiczny sposób w celu ustalenia związku między zmienną niezależną, którą jest w tym przypadku rasa ankiera, a wyborem kategorii odpowiedzi dwuczłonowego pytania rozstrzygnięcia przez czarnych respondentów, można obliczyć cztery wartości relatywnego *response effect* (dwie wartości zmiennej niezależnej x , dwie kategorie odpowiedzi na pytania rozstrzygnięcia).

Zdaniem autorów proponowane relatywne miary *response effect* pozwalają na ustalenie, w jakim stopniu różnice w wartości określonej zmiennej niezależnej (np. rasa ankiera) wywołują różnice w odpowiedziach na dane pytanie, relatywizowane do odchylenia standardowego odpowiedzi obliczonego dla całej badanej zbiorowości. Im większa jest zatem liczbowa wartość relatywnego *response effect*, tym większe są różnice między odpowiedziami na pytanie grup, które zostały wyodrębnione ze względu na różne wartości zmiennej niezależnej. Jeżeli obliczona wartość *response effect* równa jest zeru, to różnice w wartości zmiennej niezależnej nie są związane z wyborami danej alternatywnej odpowiedzi na pytanie, zaś uzyskanie jakiejś liczbowej wartości oznacza, że między różnicami w wartości zmiennej niezależnej (np. miejsce wywiadu: w domu lub poza domem) a różnicami w wyborach odpowiedzi związek taki istnieje.

W dalszych analizach autorzy zakładali równorzędność obu proponowanych miar, tj. opartej na danych zwalidowanych i niezwalidowanych.

Po omówieniu celu i założeń pracy oraz ustaleń terminologicznych przejdę teraz do przedstawienia struktury pracy. Składa się ona z pięciu części, które problemowo nawiązują do krótko scharakteryzowanego wyżej schematu wtórnej analizy danych, dwu aneksów (z których jeden zawiera pełny tekst instrukcji kodowej, a drugi dodatkowe tabele) i bibliografii badań surveyowych liczącej 935 pozycji.

Zagadnienia, które obszernie omówiłem uprzednio, stanowią treść części pierwszej.

Przedmiotem analizy w części drugiej są zmienne, które autorzy nazwali ogólnie zmiennymi zadania (*task variables*). Celem jej jest ustalenie związku zmiennych zadania z rozmiarami i kierunkami *response effects*, a także określenie siatek wzajemnych powiązań tych zmiennych najlepiej wyjaśniających przyczyny powstawania błędów odpowiedzi. W części tej rozważane są zatem różnorodne aspekty badań surveyowych i narzędzi w nich wykorzystywanych, takie jak 1) struktura zadania (*task structure*), która obejmuje: rodzaj stosowanego narzędzia (kwestionariusz wywiadu, ankieta wypełniana), miejsce przeprowadzenia wywiadu (w domu czy poza domem) lub stosowania ankiety wypełnianej (dom, szkoła, laboratorium eksperymentalne), rodzaj wykorzystanych pytań (zamknięte, otwarte), pozycja pytania w kwestionariuszu, rodzaj problemu, którego dotyczy kwestionariusz wywiadu lub ankieta, 2) stopień, z jakim pytanie angażuje obraz własnej osoby respondenta, 3) wyrazistość (*saliency*) żądanej informacji dla respondenta.

Część trzecia monografii jest kontynuacją refleksji nad zmiennymi zadania i prezentuje oparty na rezultatach eksperymentów psychologicznych mate-

matyczny model pozwalający na ustalenie zależności między długością okresu, do którego odnosi się informacja poszukiwana w pytaniu i jej względną ważnością dla respondenta a wielkością błędów popełnianych w procesie przypominania zdarzeń i faktów. W modelu tym autorzy rozróżnili dwa typy najczęstszych błędów w przypominaniu: 1) błąd pominięcia jakiegoś faktu i 2) błąd teleskopu (*telescoping error*), tj. błąd wynikający z tego, że pewne fakty wydają się ludziom bliższe w czasie niż są w rzeczywistości.

Proponowany model i sugestie dotyczące jego wykorzystania odnoszą się oczywiście tylko do pytań o zachowania, przede wszystkim o zachowania konsumpcyjne, i z tego względu mają mniejsze zastosowanie w społeczeństwach, w których zachowania te nie są tak często badane.

Rozważania w części czwartej koncentrują się na określeniu relacji między wybranymi, ważnymi z punktu widzenia jakości badań surveyowych cechami ankierów (wiek, płeć, wykształcenie, zawód, rasa, preferencje religijne, doświadczenie ankierskie, jakość treningu ankierskiego) i respondentów (wiek, płeć, wykształcenie, zawód, rasa, preferencje religijne, wysokość rocznego dochodu, warstwa społeczna itp.) a rozmiarami *response effects*.

Ostatnia część monografii stanowi podsumowanie szczegółowych analiz. Zawiera jednocześnie wskazówki dotyczące kierunków dalszych metodologicznych dociekań przyczyn deformacji odpowiedzi w badaniach surveyowych z uwzględnieniem porównawczych badań międzykulturowych. Autorzy wyrażają nadzieję, że ostatecznym rezultatem tych dociekań będzie ogólna teoria odpowiedzi, a ich praca jest pierwszym krokiem zrobionym w tym kierunku.

Zasadniczy wniosek wynikający z przeprowadzonej przez autorów szczegółowej, statystycznej analizy problemu *response effects* znacznie różni się od ustaleń przyjętych dotychczas w metodzie badań surveyowych i wynikających stąd dyrektyw. Okazało się bowiem, że całkowicie pomijane lub fragmentarycznie w niej poruszane takie aspekty technik interrogacyjnych, jak struktura zadania stawianego przez badanie przed respondentem, stopień, z jakim problem pytania angażuje obraz własnej osoby respondenta, i częstość odczuwanego przez niego w związku z tym zagrożenia oraz wyrazistość żądanej informacji dla respondenta, są znacznie ważniejsze dla wyjaśnienia przyczyn powstawania błędów odpowiedzi (w ujęciu autorów) niż cechy ankierów i respondentów. Wniosek ten znacznie rozszerza listę czynników, które wywołują błędy odpowiedzi w badaniach surveyowych i odbiega od przyjętej w metodologii koncepcji H. Hymana, zgodnie z którą głównym źródłem zniekształceń informacji w badaniach kwestionariuszowych są ankierzy¹.

Wnioski sformułowane przez S. Sudmana i N. M. Bradburna są bardzo ciekawe. Ich znaczenie podkreśla fakt, że stanowią wynik analizy wielu badań, przeprowadzonej według jednego rozbudowanego i niewątpliwie przemyślanego schematu. Wartość wniosków osłabiają jednak wątpliwości, które pojawiają się w toku lektury pracy. Najważniejsza z nich dotyczy sposobu walidacji danych i wymaga krótkiego omówienia. O ile w przypadku pytań o zachowania przyjęte kryterium walidacji — istniejące źródła zewnętrzne — nie budzi wątpliwości, o tyle to kryterium walidacji dla odpowiedzi uzyskiwanych na pytania o postawy — średnia liczebność wyborów danej alternatywnej odpowiedzi na pytania otrzymana w całej badanej zbiorowości, wywołuje zasadnicze zastrzeżenia ze względu na arbitralność takiego postępowania i związaną z tym słabość

¹ H. Hyman, *Interviewing in Social Research*, Chicago 1954.

kryterium. Autorzy zresztą są świadomi owej słabości, gdyż interpretacja argumentów, którymi się posługują, aby wywołać w czytelniku ufnosć dla opartej na kryterium miary (np. argument o możliwości porównywania wielkości *response effects* obliczonych dla pytań o zachowania i pytań o postawy), sprowadza się do prostego sformułowania: lepsze jakieś kryterium niż żadne. Trudno się oczywiście zgodzić z takim stanowiskiem, dlatego też do szeregu interpretacji liczbowych wartości *response effects* obliczanych dla odpowiedzi uzyskanych na pytania o postawy należy podchodzić z dużą ostrożnością, co znacznie osłabia wagę budowanych na tej podstawie dyrektyw.

Podsumowując, należy jednak stwierdzić, że omawiana praca mimo powyższych wątpliwości zasługuje ze wszech miar na uwagę metodologów i socjologów empiryków nie tylko dlatego, że podejmuje próby wyjaśnienia problemu tak zaniedbanego w socjologii. Wartość monografii upatruję również w tym, że zastosowano w niej schemat analizy wywodzący się z tak nakreślonych teoretycznych ram, że umożliwiło to integrowanie i porównywanie rezultatów różnych badań surveyowych. Konsekwentne zastosowanie takiego integrującego podejścia mogło się wydawać zabiegiem trudnym, jeśli nie beznadziejnym. Autorzy omawianej monografii częściowo wykazali (w przypadku pytań o zachowania) zasadność takiego podejścia, pośrednio udowadniając, że wtórne analizy badań dokonywane z punktu widzenia ich metodologicznej wartości są zabiegiem możliwym w socjologii, niestety stosowanym zdecydowanie zbyt rzadko.

Włodzimierz Rostocki

DER SOZIALWISSENSCHAFTLICHE FORSCHUNGSPROZESS. ZUR METHODOLOGIE, METHODIK UND ORGANISATION DER MARXISTISCH-LENINISTISCHEN SOZIALFORSCHUNG, red. W. Friedrich, W. Hennig, Berlin 1975 VEB, ss. 837.

Recenzowana praca stanowi rezultat zbiorowego wysiłku licznego zespołu autorów z Lipska, w olbrzymiej większości pracujących w Centralnym Instytucie Badań nad Młodzieżą przy Radzie Ministrów Niemieckiej Republiki Demokratycznej. Jedynym autorem z zewnątrz jest W. A. Jadow. Redaktorami pracy, a także autorami kilku rozdziałów są dyrektor i kierownik sekcji metodyki badań tegoż Instytutu. Zasadnicza metodyczna część pracy została przetłumaczona na język rosyjski i wydana pt. *Process socjalnogo issledowanija* (Moskwa 1975, ss. 575) pod redakcją i z posłowiem J. E. Wołkowa. Do tego wydania będę się także odwoływać w recenzji.

Pierwsza uwaga, która narzuca się recenzentowi, to znaczna objętość pracy. Częściowo związane jest to z rodzajem publikacji. Jest ona podręcznikiem, ale o charakterze pracy zbiorowej, w której wielu autorów opracowuje zbliżone tematy. W konsekwencji niektóre zagadnienia omawiane są kilkakrotnie, czasami ze zbliżonego, czasami z różnych punktów widzenia. Autorzy nie posługują się przy tym jednolitą aparaturą pojęciową także w rozważaniach poświęconych tym samym sprawom. Akcentowane jest natomiast stanowisko marksistowsko-leninowskie jako podstawa teoretyczno-filozoficzna badań społecznych. Podstawa ta nie przesądza jednak jednolitości ujęć wielu spraw o szczegółowym, a nawet bardziej ogólnym charakterze.